

is echter dat op zulke algemeen geformuleerde vragen hoogstens zeer algemeen geformuleerde antwoorden zijn te verwachten. Dat blijkt ondermeer uit de door Dresen-Coenders geboden antwoorden in termen van een drietal maatschappelijke problemen waarvoor de heksenleer een verklaringsmodel bood en de heksenvervolgingen een vermeende remedie. Inderdaad kan de heksenleer worden beschouwd als een verklaringsmodel: de heksenleer heeft dit aspect gemeen met tal van religieuze en anderssoortige meer gesystematiseerde voorstellingen. Daarnaast bevat de heksenleer ook elementen in de sfeer van normen en waarden, namelijk over hoe men wel of niet behoort te handelen. Moeilijker wordt het om een direct verband te leggen tussen bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen, hun bestempeling tot maatschappelijk probleem - en door wie, voor wie, waarom -, een uit maatschappelijke problemen zondermeer voortvloeiende behoefte tot verklaring en remedie en tenslotte de heksenleer en de heksenvervolgingen als middel om aan deze behoefte tegemoet te komen. Afgezien van de twijfelachtige plausibiliteit van een dergelijke redenering, leent een dermate vaag en algemeen geformuleerde veronderstelling, die bij Dresen-Coenders een grote mate van stelligheid krijgt, zich onvoldoende voor toetsing. Aan de hand van een meer toegespitste vraagstelling had meer aandacht besteed kunnen worden aan het waarom van verschillen in verbreiding van heksenleer en heksenvervolgingen, en in het verlengde hiervan aan het (vrijwel) achterwege blijven van heksenvervolgingen. Met het spreken over 'de heksenvervolging', 'de heksenwaan', 'de vrouw' wordt meer homogeniteit gesuggereerd dan in werkelijkheid in Europa, of zelfs in de Duitse landen en de Nederlanden gedurende een periode van twee eeuwen kon worden aangetroffen. Bovendien is Dresen-Coenders te zeer voorbijgegaan aan de problematiek van de mannelijke slachtoffers (ongeveer 20%) van de heksenvervolgingen.

Massale vervolgingen op grond van waandenkbeelden over kenmerken en eigenschappen van mensen hebben zich niet alleen in het verder weg liggende verleden voorgedaan, maar vormen ook een recent en actueel verschijnsel. Dresen-Coenders pleit voor verder vergelijkend onderzoek hiernaar en zij heeft, afgezien van genoemde methodologische bezwaren, een belangwekkende bijdrage op dit terrein geleverd.

Marijke Gijswijt-Hofstra

Willem Nijenhuis, *Adrianus Saravia (c. 1532-1613). Dutch Calvinist, first Reformed Defender of the English Episcopal Church Order on the Basis of the *Ius Divinum** (Studies in the History of Christian Thought XXI; Leiden: E.J. Brill, 1980, xxi+404 blz., f104,—, ISBN 900406 194 0).

In 1933 professor Van Schelven concluded his entry on Saravia for the *NNBW* by calling for a full-length biography of this enigmatic Anglo-Dutch churchman. Now after almost fifty years professor Nijenhuis has obliged us with as thorough an account of Saravia's life as the fragmentary sources permit. As a result he has corrected the confused chronology at several points and greatly extended our knowledge. In a separate section, Saravia's theological writings, most of which were written after his return to England in November 1587, are carefully analysed under such heads as authority, the church and the state. For good measure professor Nijenhuis has thoughtfully appended a collection of documents, mainly correspondence, which he has culled from more than a dozen different libraries and record offices in the Netherlands and England. These provide an impressive testimony

RECENSIES

of the lengths to which professor Nijenhuis has gone in pursuit of his much-travelled quarry. This is indeed a labour of love where the personal note very occasionally, and refreshingly, intrudes upon the meticulous scholarship, as when the author can scarcely conceal his dismay at the 'very unscriptural arguments' employed by Beza to evade the charge that the gospel be preached to all peoples. But one is bound to ask whether a theologian who, on Nijenhuis' own admission, was not an original thinker deserves such ample consideration. Insofar as Saravia left no permanent mark on either the Dutch or English churches one is inclined to question his significance. According to Nijenhuis Saravia was the first apologist of the English episcopal polity to argue that this was the form of ecclesiastical government prescribed by the apostolic church: Jewel, Hooker and Whitgift had defended the English church order on the basis of custom and tradition. But Saravia was first by only a whisker: Matthew Sutcliffe's *Treatise of Ecclesiastical Discipline* appeared the year after Saravia's Latin work. And within a few years Bilson and Bancroft had followed suit. The doctrine of episcopacy by divine right was, as Cross has shown, very much in the air in the last decade of Elizabeth's reign. It is then far from clear that Saravia was the 'fons et origo' of the theory. Nevertheless, as a former minister in a presbyterian church, Saravia's support for the episcopal principle was considered as a particularly painful blow by those who, like Beza, maintained that the practice of the apostolic church endorsed the doctrine of the parity of ministers.

But the chief interest of this book lies in the insight it affords into the nature of calvinism. Nijenhuis demonstrates that Saravia's transition from reformed 'predikant' to prebendary at Canterbury cathedral took place without any radical change of heart, save in the matter of church order. Saravia remained faithful until his death at the ripe age of 82 to the reformed theology he had embraced, when he quit the monastery some fifty years earlier. As such his career exemplifies the room for manoeuvre within sixteenth-century calvinism and the community of faith still existing between the protestant church of England and the Continental reformed churches. Nijenhuis believes that Saravia always had qualms about presbyterian polity adopted by the reformed churches in the Low Countries. Though this supposition rests on statements made by Saravia after he had become a clergyman in England, it is not implausible. The reformed churches in the Netherlands had no doubt embraced the principle of the parity of ministers because of their dislike of proud prelacy, but they could do so the more easily since none of the roman catholic bishops in the Low Countries joined the side of the reformed church. In Scotland, where several of the bishops introduced the reformation in their dioceses, the reformed 'superintendent' continued to exercise an ambiguous superiority over the parish ministers. In fact the presbyterian principle provoked strangely little discussion in the Low Countries, where the chief controversies concerned the church's relations with the civil powers, the exercise of discipline and, later, the doctrine of election. There are only a few faint echoes of the presbyterian versus congregationalist debate, which agitated the French reformed churches, while one looks in vain for any Dutch counterpart to the clash between Cartwright and Whitgift in England.

Should we then conclude that Saravia alone among the reformed ministers in the Netherlands had misgivings about the parity of ministers? Perhaps, but his desire for the 'perpetuus/episcopus' to keep order in the church recalls the demand of Gerard Prouinck and other Dutch 'Leicestrians' for 'a sovereign head' in the political sphere. The parallel is surely not accidental. There is an affinity of outlook and purpose between Saravia's advocacy of episcopacy and the arguments of those Netherlanders who in the 1580s wanted a stronger central authority. In the event, the indiscretions of certain of Leicester's Dutch

supporters, including Saravia, brought discredit both on themselves and on their ideas. The presbyterian system of church government, its wings clipped to ensure that the national synod never threatened the principle of provincial sovereignty, proved to be better adapted to the decentralized political traditions of the United Provinces than any episcopal system. Nijenhuis is to be congratulated for raising important questions, not only for the church historian, but also for the student of the Revolt.

Alastair Duke

C.C. Hibben, *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588* (Utrecht: HES Publishers, 1983, 298 blz., f75,—, ISBN 90 6194 203 9).

Sinds J.W. Smit in 1959 in een overzicht van de geschiedschrijving van de Nederlandse Opstand opriep een einde te maken aan de ideologische interpretaties van die Opstand door meer regionaal en lokaal onderzoek te verrichten en meer aandacht te besteden aan de zogenaamde middengroepen, is ruim een kwart eeuw verstreken. Enkele loffelijke en notabele uitzonderingen daargelaten, kan men nu niet bepaald zeggen dat we in die periode zijn overspoeld met historische studies van dit type. In het bijzonder zouden we nog veel meer willen weten over de Hollandse steden, omdat de Opstand hier in 1572 begon en omdat deze steden uiteindelijk het meeste voordeel van deze Opstand zouden hebben. Lokaal archiefonderzoek zou ons meer kunnen leren over de drijfveren van de betrokkenen en derhalve over de motivering achter en de aard van de Nederlandse Opstand.

Gouda in Revolt, een aan de Universiteit van Londen verdedigde dissertatie, komt aan deze behoefte tegemoet. De auteur baseert zijn bevindingen op uitgebreid spuurwerk in de archieven. De betrekkelijke rijkdom van het Goudse gemeentearchief speelde een rol bij de keuze van deze stad. Door de aard van het archiefmateriaal behandelt de schrijver vooral de houding, de reacties en het beleid van de vroedschap en besteedt hij minder aandacht aan andere groepen in de stad. Achtereenvolgens beschrijft hij de Opstand in Gouda in 1572, de personele veranderingen in het stadsbestuur ten gevolge van die Opstand, de houding van het bestuur ten opzichte van de gereformeerde kerk, de Staten van Holland, het soevereiniteitsprobleem en het vraagstuk van oorlog en vrede. Door deze thematische benadering was het mogelijk een gestructureerder beeld te schetsen dan in een zuiver chronologisch verhaal mogelijk was geweest, al waren enkele herhalingen niet altijd te vermijden.

H.A. Enno van Gelder en J.C. Boogman hebben er al op gewezen dat de Hollandse stadsbestuurders geenszins als een gezelschap van gedreven strijders voor religie en/of vaderland gezien kunnen worden. Het Goudse stadsbestuur wordt door Hibben beschreven als verstoken van ieder enthousiasme voor de Opstand, geborneerd, kleinsteds, conservatief, defaitistisch en particularistisch tot in het extreme. Zo men de Goudse magistraten al als opstandelingen mag betitelen, dan waren het revolutionairen tegen wil en dank. Ze werden meegesleept door gebeurtenissen die ze zelf niet in de hand hadden en ze konden de afloop van dit avontuur niet anders dan als rampzalig zien. Toch beseften ze dat Gouda buiten de Staten van Holland geen zelfstandige koers kon varen. Op den duur waren ze niet meer bereid de toegenomen politieke betekenis die de Hollandse steden ten gevolge van de opstand ten deel viel, ter wille van de lieve vrede op te offeren.

De zeer gematigde politiek van de vroedschap kan in verband worden gebracht met de grote personele continuïteit in het college. Ondanks een zuivering in 1573 bleven het, op de lange duur bezien, dezelfde families en zelfs personen die in Gouda de lakens uitdeel-